

Н. А. Полтавська, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Полтавська Н. А.

Психолого-педагогічні аспекти формування духовних цінностей старшокласників

Таким чином, аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що саме у старшому шкільному віці існують реальні можливості для ефективного формування духовних цінностей в учнів. Саме в період юнацтва, самопізнання проходить вибір життєвих орієнтирів та ідеалів, що є необхідним у формуванні духовних цінностей старшокласників. Вирішення проблем духовного виховання безпосередньо пов'язане з психолого-педагогічною підготовкою учителів, розвитком професійно-педагогічної спрямованості і гуманізацією ціннісно-орієнтаційної сфери, діалогізацією педагогічного спілкування.

Ключові слова: духовність, духовні цінності, юнацький вік.

Полтавская Н. А.

Психолого-педагогические аспекты формирования духовных ценностей старшекласников

Таким образом, анализ психолого-педагогической литературы свидетельствует, что именно в старшем школьном возрасте существуют реальные возможности для эффективного формирования духовных ценностей у учеников. Именно в период юношества, самопознания, проходит выбор жизненных ориентиров и идеалов, которые являются необходимыми в формировании духовных ценностей старшекласников. Решение проблем духовного воспитания непосредственно связано с психолого-педагогической подготовкой учителей, развитием, профессионально-педагогической направленности и гуманизацией ценностно-ориентационной сферы, диалогизацией педагогического общения.

Ключевые слова: духовность, духовные ценности, юношеский возраст.

Духовні цінності є адекватними індикаторами розвиненої особистості, за допомогою яких її визначають. Більш того, особистість володіє цими цінностями як власними якостями. При цьому рівень володіння ними повинен

бути таким, щоб можна було їх розвивати в реальній життєдіяльності. Особистісне зростання й залежить від того, наскільки особистість поєднується із системою духовних цінностей: повага до української культури; мистецтво; істина, свобода вибору; життя за законами добра.

Дослідження психологів О. Зеліченка, І. Іллічевої, С. Рубінштейна, Д. Леонтєва, Ж. Юзвак та ін., що розкривають сутність духовності, духовної діяльності людини, складають підґрунтя для вивчення психологічних механізмів формування духовних цінностей молоді.

Важливою слід визначити позицію про те, що культурно-ціннісне накопичення не відбувається автоматично, а за допомогою визначення та реалізації відповідних умов, за якими через спеціальні форми, методи, психолого-педагогічні механізми може ефективно здійснюватись формування духовних цінностей старшокласників

Мета статті висвітлити психолого-педагогічні аспекти формування духовних цінностей старшокласників.

Сучасна психологія духовність розглядає в особистісному та надособистісному аспектах. У першому випадку духовність постає саме як особистісна характеристика, у другому – як культурне, соціальне явище, що відображає різні типи духовної орієнтації суспільства або соціальних груп. У контексті нашого дослідження виділення саме особистісного аспекту духовності як провідного дозволяє розглядати духовність як внутрішню цілісну інтегральну якість особистості, що зорієнтована на вищі людські цінності.

На погляд психолога Ж. Юзвак, духовність – це складне гармонійне поєднання психічних та особистісних якостей людини. Як і будь-яке психічне явище, духовність виявляється в процесі взаємодії людини з довкіллям, тобто має певні форми вияву, які можна досліджувати. Духовність виявляється у спрямуванні інтересів, нахилів людини на пізнання, засвоєння та створення духовних цінностей [4, с. 139].

Психічними проявами духовності, за думкою О. Зеліченка, є любов, творчість, пошук, розвиток, релігійність. Детально описуючі їх, він зводить усі

ці форми індивідуальних станів до єдиної спільної домінанти – духовності: любов – це і творчість, і пошук, і розвиток, бо вона весь час сама розвивається, формується, шукає нові форми вияву; творчість – це вияв прагнення до поширення себе на світ (втілення себе у матеріальній формі – матеріалізації), до гармонії, до рефлексії, до духовного; релігійність, життя з Богом, реалізує прагнення до виходу за чуттєві межі, до духовного. Отже, за О. Зеліченком, дух перебуває у постійному русі, бо й сам є рухом, він - джерело енергії і сама енергія психічної діяльності [1, с. 400].

Д. Леонтьєв, розглядаючи співвідношення понять „духовність”, „саморегуляція” та „цінності”, пропонує розвести розуміння духовності як ідеалу та духовності як реального феномену [2, с. 16]. Таке розділення є вкрай важливим, оскільки ідеали співвідносяться із реальністю і розкривають перспективу руху з тієї крапки, в якій ми знаходимося.

На нашу думку не тільки для філософської та психологічної аналітики, а для практичної педагогічної діяльності значущим є виділення (за Д. Леонтьєвим) основних контекстів, в яких поняття духовності найчастіше уживається: „*Перший контекст* — проблема особистісних цінностей і життєвих пріоритетів: духовні, етичні цінності як протилежність цінностям матеріальним. Зазвичай мається на увазі безкорисливість, альтруїзм як опозиція гедонізму і прагматизму. *Другий контекст* — духовна творчість, творчість в культурі: створення і сприйняття духовних цінностей, ідей, сенсів, витворів мистецтва. *Третій контекст* — трансценденція до чогось вищого, вихід за межі індивідуальної особи. Найчастіше духовність в цьому контексті ототожнюється з релігійністю, сходженням до Бога. Іншим варіантом є різні версії трансперсональної психології, в яких духовність зв'язується з рівнем надсвідомого або вищого несвідомого, такого, що є джерелом інтуїції і творчого натхнення (Р. Ассаджолі), з трансперсональними переживаннями єдності зі Всесвіту, відвертості космічним енергіям (С. Гроф) і ін.” [2, с. 17]. Більшість науковців згодні в тому, що не слід ототожнювати духовність ані з безкорисливістю, ані з творчістю, ані з моральністю або релігійністю.

Формування духовних цінностей учнів старшого шкільного віку – це послідовний і тривалий процес, при якому цінності піддаються метаморфозам, проходять певні стани: з безпосередніх в опосередковані, з мимовільних в довольні, з неусвідомлюваних у свідомі, що у свою чергу висуває особливі вимоги не тільки до змісту, технологій, методик, але й до логіки освітнього процесу.

Одним з провідних педагогічних чинників привласнення духовних цінностей є *знання про них*. Знання про духовні цінності, включені в зміст навчальних предметів, дозволяють розширити коло уявлень дитини про особистісні, суспільні, національні, загальнолюдські духовних цінностях. Разом з тим, слід наголосити на принциповій для нашого дослідження позиції: для формування духовних цінностей старшокласників важливо, щоб сутність цих цінностей була засвоєна не лише рівні досвіду пізнавальної (когнітивної) діяльності, а й були присвоєна, тобто включена у досвід емоційно-ціннісного ставлення.

Категорія „присвоєння знання” трактується як результат взаємодії учня та знання. У процесі такої взаємодії формується ціннісне ставлення до явищ навколишнього світу, починаючи від простого сприйняття та інтересу, до ціннісних орієнтацій та їхнього активного прояву. Слід особливо підкреслити, що присвоєння включає в себе усвідомлення знання, відгук, реагування на цінності, які в ньому містяться, їх прийняття, перевага ціннісних орієнтацій, становлення переконаності в їхній значущості, і на завершальному етапі – поширення цінностей на діяльність.

Осмислення суті духовних цінностей, їх пошук і оцінка відбувається в духовно-практичному досвіді особи. Дитина, вступаючи у взаємодію зі світом духовних цінностей, стає суб'єктом, який здійснює діяльність по освоєнню, засвоєнню і привласненню цього світу. Звідси, діяльність, що актуалізує особистісні функції учнів, сприяє привласненню духовних цінностей, виступає важливим педагогічним чинником привласнення духовних цінностей.

Особливо актуальними є наукові позиції щодо особливостей ціннісного самовизначення молоді. Так, В. Сметаняк відзначає, що “на етапі ранньої юності відбувається інтенсивний розвиток ціннісно-сислової сфери особистості, в ході якого мінливі індивідуальні інтенції узгоджуються з усталеними нормативними смислами” [3, с. 4]. Відповідно, слід чітко визнати, що становлення ціннісної сфери особистості саме в цьому віці справляє величезний вплив на все подальше життя людини. Його здійсненню, на думку В. Сметанюка сприяють наступні передумови “розвиток когнітивної (абстрактно-понятійної) і емоційно-вольової (довільність, ієрархізованість, інтелектуалізованість, опосередкованість) сфер, підвищена сензитивність до засвоєння соціокультурних цінностей та норм, становлення індивідуальної оцінно-ставленнєвої структури, зокрема світогляду, усвідомлена необхідність обрати професію чи рід заняття” [3, с. 9].

Таким чином, при визначенні особливостей та сутності процесу формування духовних цінностей учнів старшої школи важливим є урахування когнітивної складової (знання про цінності), емоційно-сислової (емоційне сприйняття та осмислення цінностей), мотиваційно-діяльнєсної (готовність до діяльності та діяльність з реалізації цінностей).

Система ціннісних орієнтації людини зазнає зміни протягом життя. У сучасних умовах залишається дискусійним питання про те, які цінності (прийняті в суспільстві, сім'ї, в молодіжному середовищі) найбільше впливають на вибір і реалізацію життєвих цілей учнів старшого шкільного віку.

Аналіз психолого-педагогічної літератури засвідчив, що ціннісні орієнтації учнів старшого шкільного віку не є внутрішньою однорідною структурою, знаходяться у певній ієрархічній взаємозалежності, указують на можливий вибір вектора розвитку системи ціннісних орієнтацій старшокласників. Вибір того або іншого вектора розвитку у кожному конкретному випадку визначається вирішенням суперечності між орієнтацією на себе, спільності мікро- і макрорівнів або власне духовно-етичної сислової орієнтації.

Одним з найбільш гострих та дискусійних протягом значного часу було й залишається питання щодо ролі школи, педагога у складному процесі виховання дитини, формування тих чи інших особистісних якостей. Педагогічна практика переконливо доводить, що “педагогіка заходів” вже давно довела свою безперспективність та недієвість стосовно виховання учнівської молоді. Напевно, необхідно вести мову про взаємодію, сумісне буття (спів-буття) педагога та вихованця. Підґрунтям для такого спів-буття мають стати події, якими наповнено усе шкільне життя. Така взаємодія можливо лише у діалозі. Відповідно однією з найважливіших характеристик сучасного навчально-виховного процесу у школі стає його діалогічний характер. При цьому діалог розглядається не як ізольований педагогічний засіб, а як спосіб осягнення цінностей, власного духовного світу, іншої людини та культури в цілому.

Процес формування духовних цінностей старшокласників являє собою єдність двох процесів – спонтанного духовного становлення людини та цілеспрямованого, певною мірою організованого процесу створення умов для опанування та привласнення старшокласниками духовних цінностей. У якості інваріантних процесуальних характеристик досліджуваного процесу виступають такі: інтенціональність, нелінійність, стадійність, варіативність, ситуаційний характер, принципова незавершеність.

Урахування відзначених особливостей процесу формування духовних цінностей надає цьому процесу певної технологічності, що є важливим при дослідженні зазначеного феномену.

В умовах розвитку інформаційного простору і його впливу на формування особистості дітей та учнівської молоді необхідно враховувати, чинники, що визначають **особливості процесу формування духовних цінностей старшокласників:**

➤ гуманізація суспільно-економічних відносин, що висуває конкретні вимоги до громадянина: суспільству необхідні освічені, високоморальні громадяни, які можуть самостійно ухвалювати відповідальні рішення в

ситуації вибору, прогнозувати їх можливі наслідки, відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю,

- ціннісні уявлення суспільства в цілому, морально-психологічний дух, цілеспрямована дію соціальних інститутів, у тому числі і загальноосвітньої школи як найважливіший осередок становлення особистості молодої людини;

- вплив мікросередовища, безпосереднього оточення, умови якого створюють неповторний, унікальний комплекс матеріальних, духовних, особистісних чинників, що зумовлюють навчання та виховання кожного учня;

- постійне збільшення ролі інформаційного середовища на формування життєвих установок особи, разом з впливом сім'ї, культурних традицій суспільства і його активності, якості організації навчально-виховного процесу, діяльністю формальних і неформальних об'єднань;

- суперечність в оцінках різних подій і тенденцій, еволюції світогляду в навчально-методичній літературі і ЗМІ;

- суперечність інформаційного простору сучасного суспільства. В умовах високої доступності інформації молоді люди, з одного боку, відчують серйозні утруднення при її аналізі, зустрічаючись з альтернативними точками зору, позиціями. З іншого боку, суперечність інформаційного простору створює умови для усвідомленого самостійного формування поглядів, створює ситуацію вибору, що вітається багатьма молодими людьми;

- випередження швидкості соціально-економічних змін можливостям адаптації учнів, внаслідок чого відбувається неузгодженість цільових установок особи.

Представлені чинники визначають необхідність зміни механізмів засвоєння ціннісних орієнтацій. Суперечливі вимоги різних суб'єктів виховання викликають зростання антисоціальних проявів в молодіжному середовищі. Остання обставина починає носити загрозливий характер і згадується практично у всіх сучасних документах за системою освіти.

У результаті зростає загроза перетворення учнів у пасивний об'єкт, що, без сумніву, суперечить реальним викликам часу. За таких умов

старшокласники доволі часто вдаються до опору, активного протиставлення себе не тільки трансльованим у загальноосвітній школі нормам, але й прийнятим у соціумі правилам. Реально відбуваються протистояння особистісних та суспільних цінностей, відчуження і замкнутість школярів. При цьому бурхливий розвиток сучасних інформаційно-комунікативних технологій, зокрема мережі Інтернет, підсилює негативні моменти у формуванні особистості старшокласників, у ряді випадків відводячи її у віртуальний простір.

Особистісний підхід у вихованні – не просто облік індивідуальних особливостей учнів, що відрізняють їх друг від друга. Це, насамперед, послідовне завжди і в усьому ставлення до учня як до особистості, як до відповідального і самосвідомого суб'єкта діяльності. Юність – період завершення формування особистості. Але не можна забувати, що старшокласники вже є особистостями, часто дуже яскравими і своєрідними.

Юнацький вік – не просто деяка фаза "підготовки до життя", але і надзвичайно важливий, що володіє самостійною абсолютною цінністю, етап життєвого шляху. Чи будуть юнацькі роки щасливими і творчими або ж залишаться в пам'яті сьогоденного школяра як заповнені дрібними конфліктами, сумовитим зубрінням і нудьгою, багато в чому залежить від атмосфери, що панує в його школі, і від його власних відносин з учителями.

Юнацька особистість ніколи не буває однозначною, вона завжди суперечлива і мінлива. Найпоширеніша помилка вчителів – невміння розглянути глибинні властивості, ядро особистості старшокласника, оцінка його по якихось усереднених, формальних і зовнішніх показниках. Центральний психологічний процес юнацького віку – розвиток самосвідомості, що спонукає особистість порівнювати усі свої прагнення і вчинки з визначеними принципами й образом власного "Я". Юнацький вік – це період вироблення світогляду, переконань, характеру і життєвого самовизначення. Юність – час самоствердження, активного осмислення майбутнього, пора пошуків, надій, мріянь.

У старшокласників звичайно яскраво виражене вибіркове ставлення до навчальних предметів. Потреба в значимих для життєвого успіху знаннях – одна з самих характерних рис нинішнього старшокласника. Це визначає розвиток і функціонування психічних процесів. Сприйняття характеризується цілеспрямованістю, увага – довільністю і стійкістю, пам'ять – логічним характером. Мислення старшокласників відрізняється більш високим рівнем узагальнення й абстрагування, поступово здобуває теоретичну і критичну спрямованість.

Юність – це період розквіту всієї розумової діяльності. Старшокласники прагнуть проникнути в сутність явищ природи і громадського життя, пояснити їх взаємозв'язок і взаємозалежність. Майже завжди цьому супроводжує прагнення виробити власну точку зору, дати свою оцінку подіям, що відбуваються. Самостійність мислення в цьому віці здобуває визначальний характер і вкрай необхідна для самоствердження особистості.

Моральні і соціальні якості старшокласників формуються прискореними темпами. Цьому сприяє не тільки сензитивний період моральної зрілості, але і нова обстановка: зміна характеру діяльності, положення у суспільстві і колективі, інтенсивність спілкування. Більш виразними стають моральні поняття, оцінки, міцніють етичні переконання. Почуття дорослості стає глибше і гостріше. З'являється прагнення виразити свою індивідуальність; у деяких молодих людей це прагнення набуває гіпертрофованих розмірів. Будь-яким способом їм хочеться звернути на себе увагу, затвердити свою самобутність. У цьому віці високий інтерес до "вічних" проблем: сенсу життя, щастя, боргу, свободи особистості.

Утвердження діалогу як системоутворюючої засади усього навчально-виховного процесу у школі здатне забезпечити переорієнтацію особистісного статусу учня з позиції пасивного споживача духовних цінностей (об'єкту) в статус соціально-активного співучасника і співтворця духовного життя; перехід на позицію суб'єкта взаємодії.

Із сукупності факторів, що визначають особливості духовних цінностей сучасної молоді слід виділити такі: докорінна зміна умов та соціальних механізмів соціалізації особистості, формування її життєвих установок і мотивів поведінки, а також способі адаптації до соціокультурної реальності; бурхливий розвиток процесів, пов'язаних із негативними сторонами глобалізації, посилення впливу мережі Інтернет та аудіовізуальних засобів масової комунікації.

Таким чином, слід підкреслити, що процес формування духовних цінностей старшокласників має бути орієнтований на такі теоретико-методологічні позиції:

- зміст процесу формування духовних цінностей старшокласників проектуватиметься з урахуванням колізій становлення їх духовної сфери на даному етапі соціалізації;

- як системоутворюючі засоби формування духовних цінностей виступатиме сукупність особистісно розвивальних педагогічних технологій (взаємодія з вихованцем в *контексті* його духовно-етичних шукань, ціннісно-смісловий педагогічний *діалог*, прояв духовно-ціннісної *позиції і вчинків* особи в колективній гуманітарно-проектній діяльності;

- буде забезпечена педагогічна підтримка процесу формування духовних цінностей старшокласників з боку учителів та вихователів.

Сформованість духовних цінностей старшокласників розглядається як інтегроване особистісне утворення, що включає високу мотивацію до вдосконалення і духовного зростання, знання теоретичних аспектів ціннісних орієнтацій і поповнення їх об'єму в освітньому процесі школи, прояв відповідних емоційних якостей і дотримання відповідних цінностей у різних життєвих ситуаціях.

Література

1. Зеличенко А.И. Психология духовности / А.И. Зеличенко. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 400 с.

2. Леонтьев Д. Духовность, саморегуляция и ценности / Д. Леонтьев // Гуманитарные проблемы современной психологии. Известия Таганрог. гос. радиотехнич. ун-та. – 2005. – № 7 . – С. 16 – 21.

3. Сметаняк В.І. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників: автореф. дис.... канд. психол. наук/ 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2003. – 20 с.

4. Юзвак Ж.М. Духовність як психологічний феномен / Ж.М. Юзвак // Філософська думка. – 1999. – №5. – С. 139 – 150.

N. A Poltavskaya

Psikhologo-pedagogical aspects of forming of spiritual values of senior pupils.

Thus, the analysis of psychological and educational literature states that exactly at senior school age, there are real opportunities for efficient formation of spiritual values of students. In the period of adolescence and self-knowledge, they choose the vital goals and ideals that are necessary in the formation of spiritual values of senior students. The solution of problems of spiritual education is directly related to psychological and pedagogical training of teachers, to the development of educational and vocational teacher's orientation, to the humanization of spheres focused on values and dialogizing pedagogical communication.

Key words: spirituality, spiritual values, youth age.

Відомості про автора

Полтавська Наталія Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії, історії музики та інструментальної підготовки Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Основні наукові інтереси – духовні цінності сучасного старшокласника.

Стаття надійшла до редакції 21.12.2012

Прийнято до друку 25.01.2013